

ADATOK A CVC TÍPUSÚ MAGYAR SZÓANYAG ETIMOLÓGIAI VIZSGÁLATÁHOZ

JANURIK TAMÁS

1. A magyar nyelv szókincsét vallató nyelvi statisztikák¹ között csak elvétve található szókészletünk elemeinek eredet szerinti megoszlására vonatkozó számítások. E tereletről TOLNAI VILMOS (MNY. XX, 50—59), VERMES STEFÁNIA (NyK. LI, 435) és BENKŐ LORÁND (NyK. LXIV, 115—136) munkái mellett újabban főként PAPP FERENC sorozatos közleményei (Nyr. XCI, 45—52, NyK. LXX, 200—209, LXXI, 129—135, stb.) említhetők meg. Az etimológia-statisztikai vizsgálatok viszonylag kis száma minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a statisztikus hajlamú nyelvészek számára — BÁRCZI GÉZA rendkívül hasznos, de aránylag szűk terjedelmű Szófejtő Szótárán (*Magyar szófejtő szótár*. Bp. 1941) kívül — nem állt és még ma sem áll rendelkezésre a magyar etimológiai kutatások újabb eredményeit összegező, megbízható és teljes szóanyagra (A—Zs) kiterjedő etimológiai szótár. Ennek hiányában az eddigi etimológia-statisztikák csak — a szerzők által kitűzött céloknak megfelelően — a szókészlet egy-egy különböző szempontok szerint körülhatárolt töredékét ölelték fel: TOLNAI írói és költői művekből válogatott szövegeken; BENKŐ négy rövid, különböző nyelvtörténeti korból származó szövegen végez számításokat, VERMES STEFÁNIA pedig a SzófSz. címszóanyagát (4880 szó) elemzi és PAPP FERENC számításai is csak az ÉrtSz.-nak a SzófSz.-ban is megtalálható címszóanyagára (3459 szó) terjednek ki.

A magyar nyelv szókincsének eredet szerinti megoszlására a jelenleg elérhető legteljesebb megközelítő képet — szókincsünk etimológiai összképét — a befejezéséhez közel álló történeti-etimológiai szótár (TESz) szóanyagának számítógép segítségével történő statisztikai feldolgozása útján lehetne felvázolni. (Az erre irányuló törekvésekről l. PAPP FERENC MNY. LXV, 145—154.)

E nagy érdeklődéssel várt munka elkészültéig minden hasonló jellegű statisztikai vizsgálat továbbra is csak korlátozott szóanyagra támaszkodhat, s így szükségszerűen csak újabb töredékes, erősen vitatható megállapításokat eredményezhet.

Dolgozatomban a fenti nehézségek tudatában, s azoknak mintegy megkerülésére, a problémának új szempontú megközelítésére vállalkozom, amikor a magyar nyelv szókincsének egy formai kritériumok alapján kihalított szeletében — az eti-

¹ A magyar nyelv statisztikai jellegű vizsgálatainak áttekintésére l. DEME LÁSZLÓ: *Mondat szerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp. 1971. 9—11, PETŐFI S. JÁNOS: *A nyelvtatisztikai vizsgálatok néhány kérdése*: Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. (Szerk.: SZÉPE GYÖRGY.) A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 11. Bp. OMKDK, 1967. 132—140, ill. SZENDE TAMÁS: *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. NytudÉrt. 81. 1973. 4—15 és 61—64.

mológia-statisztikai vizsgálatok szempontjából kétségkívül legizgalmasabb CVC típusú szóanyagban² — vizsgálok a fonémák előfordulásának arányait abból a célból, hogy a szókezdő C, szóbeljei V, ill. szóvégi C elemek gyakorisági mutatóinak segítségével, a különböző etimológiai rétegek fonémagyakorisági képe alapján a további etimológiai kutatásokhoz munkahipotézist állítsak fel az ismeretlen eredetű CVC típusú magyar szavak csoportjainak lehetséges etimológiai hovatartozására vonatkozóan.

2. A magyar szókészlet finnugor elemei (MSzFE) etimológiai szótár szóanyagában (691 szócikk) a rekonstruált uráli, finnugor vagy ugorkori alapalakokkal rendelkező 487 etimológia között 255 olyan található, amelyek esetében az alapnyelvben tőszóként kimutatható szóalaknak tőszóként (vagy tőszóként is) élő fejleménye van a magyar nyelvben³.

E 255 szópár — az egyes alapnyelvi, ill. magyar nyelvi tőszavak morfonológiai szerkezeti típusok szerinti megoszlásának számbavétele és az adatok táblázatos összevetése útján — azt látszák igazolni, hogy a nyelvünkben megőrződött ősi eredetű tőszavak túlnyomó többsége (számításaim szerint 60,4%-a) a tövéghangzó lekopása, illetve a szóbeljei mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése révén a CVC típusba tartozó szavak számát szaporította (1. táblázat).

1. táblázat

PU-PFU-PUg alapalak	Magyar nyelvi fejlemény											össz.
	CVCCV	CVCVC	CVCC	CVCV	CVC	CV	VCCV	VCC	VCV	VC	V	
V	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
VCV	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	12	13
VCCV	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	6	7
CV	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—	1	6
CVCV	—	—	6	—	87	22	—	4	—	—	12	131
CVCCV	3	1	14	3	67	—	—	1	—	—	7	96
összesen	3	1	20	3	154	27	1	6	—	—	37	255

A CVC morfonológiai szerkezeti típus, amely az uráli és a finnugor korban, sőt feltehetően még az ugor korszak jórésztében is — azon közismert feltevés alapján, miszerint az ősi szavak tövéghangzóra végződtek — kihasználatlan volt, a magyar nyelv külön élete folyamán lezajlott, fentebb említett hangváltozások következtében tárháza, gyűjtőhelye lett ősi eredetű tőszavainknak.

² A CVC típusú szóanyag alatt azoknak a három fonémából álló szavaknak az összességét értem, amelyek morfonológiai felépítésüket tekintve szókezdő mássalhangzó — szóbeljei magánhangzó — szóvégi rövid mássalhangzó szerkezetűek. (A hosszú mássalhangzók polifonematikus (CC jellegű) értékére vonatkozóan DEME LÁSZLÓ véleményével értek egyet: I. DEME LÁSZLÓ: *A magyar fonémák rendszeréhez és rendszerezéséhez*. NéprNytt. XV—XVI. Szeged, 1971—72. 93.)

³ Az MSzFE-re vonatkozó statisztikai adatokat I. JANURIK TAMÁS: *Adatok az uráli-finnugor alapnyelvi tőszókészletének morfonológiai szerkezetéhez*. NéprNytt. XV—XVI. Szeged, 1971—72. 57—76.

E felhalmozódással párhuzamosan, a magyar nyelvet önálló létezésének több mint 2500 éve alatt ért erős idegen hatások következtében, jelentékeny számú kölcsönzött (jövevény, ill. idegen) szó gazdagította a szókészletnek ezt a szektorát is, s ezek mellett az e típusba sorolható szavak mennyisége nem csekély számú belső keletkezésű: hangutánzó, hangfestő, gyermeknyelvi és indulatszóval, illetőleg belső változású szóval: önállósult ragos, jeles, képzős alakulatokkal, derivatív összetételekkel, szóelvonás, szóösszevonás, szóhasadás, szóvegyülés stb. eredményeként létrejött új szavakkal, köztük számos tudatos, mesterséges (főként nyelvújítási) alkotással is növekedett.

E három meghatározott etimológiai rétegbe sorolható szavak mellett jelentős azoknak a szóelemeknek a száma, amelyek vagy teljesen ismeretlen eredetűek, vagy eredetük bizonytalan, vitatott, s így megnyugtatóan nem helyezhetők el egyik fentebb említett szócsoportban sem.

3. Mindezek figyelembevételével, valamint annak a meggondolásnak az alapján, hogy az ősi eredetű, illetve a jövevény szavak rétegei még további, többé-kevésbé kronológiailag is jól elhatárolható kisebb rétegekre bonthatók, a vizsgált szóanyag

2. táblázat

I. KRONOLÓGIAI- LAG EGYMÁS- TÓL JÓL ELHA- TÁROLHATÓ RÉTEGEK	ŐSI EREDETŰEK (P)	biztosan ősi eredetű	uráli (PU)
			finnugor (PF)
			ugor (PG)
		valószínűleg ősi eredetű (XP)	
	JÖVEVÉNYSZÓK (J)	honf. előtti (JQ)	indo-iráni (JI)
			h. e. török (JB)
		nyelvelmékes kori (JH)	szláv (JS)
			latin-görög (JL)
			h. u. török (JT)
			német (JG)
neolatin (JR)			
modern: nemzetközi, idegen (JW)			
II. KRONOLÓGIAI SZEMPONTBÓL NEM TAGOL- HATÓ RÉTEGEK	BELSŐ MAGYAR NYEL- VI FEJLEMÉ- NYEK (B)	belső keletkezésű (BK)	hangutánzó (BU)
			hangfestő (BF)
			gyermeknyelvi (BG)
			indulatszó (BI)
			belső változású szó (BV)
	ISMERETLEN (X)	ismeretlen, bizonytalan eredetű (XX)	

elemeit 2 alapvető réteg-csoportba s ezeken belül 4 fő réteg-csoportba, 8 réteg-csoportba és végül 18 eredet szerinti speciális rétegbe soroltam be az alábbi rendszerezésben (2. táblázat).

4. A vizsgálandó szóanyag összeállítását több szótár szóanyagának felhasználásával végeztem el: az ÉrtSz.⁴ szóanyagából a VégSz.⁵ segítségével összegyűjtött szavak jegyzékét kiegészítettem a TESz.⁶ I—II. kötetében, az MSzFE.⁷-ben, az Idegen Szavak Szótárában,⁸ a SzófSz.-ban, illetve a KézSz.⁹-ban szótározott, szélesebb körben ismert és használt nyelvjárási, tájnyelvi, csoport- és rétegnyelvi, valamint idegen szavakkal, s alkalmanként egyéni nyelvérzékem alapján e típusba tartozónak érzett egyéb, az említett szótárakban nem szótározott szavakkal.

A szóanyag összeállításánál a formai kötöttségen belüli teljességre törekedtem, azzal a megkötéssel, hogy nyelvünk legperiférikusabb helyzetű szavai (kihalt, elavult, igen szűk körben használatos szakszavak, a nyelv által még be nem fogadott teljesen idegen szavak stb.) már ne szerepeljenek benne. Közismertek azonban azok a nehézségek, melyek a peremszókincs szavainak szótározásánál jelentkeznek¹⁰, ezért a szóanyag „körülnyírása” során bizonyára követtem el tévedéseket: kihagytam még felveendőnek ítélt szavakat, illetve felvettem valamely szempontból kifogásolható, nem oda tartozó szóalakokat.¹¹

A szóanyag határainak ezek a bizonytalanságai azonban — legalábbis remélem — nem befolyásolják számottevő mértékben a vizsgálati célnak megfelelően elvégzett számítások eredményeit.

A szavak etimológiai minősítésének meghatározása során az ősi (uráli—finnugor—ugor) eredetű szavaknál az MSzFE, más eredetű szavak esetében A-tól Ó-ig a TESz, P-től kezdődően pedig egyrészt a SzófSz., főként azonban a KézSz. szócikkjeinek etimológiai utalása, másrészt az idegen szavak esetében az Idegen Szavak Kézi-szótára szolgált támpontul.

Nem kis nehézséget okozott a „belső változású” szavak elhatárolása az egyéb etimológiai rétegektől. E szavak ugyanis — jóllehet a magyar nyelv önálló létezésének időszakában lezajlott jelentős hangalaki, morfológiai, valamint szemantikai módosulások következtében váltak új, önálló nyelvi egységekké, s így létrejöttek belső nyelvi jelenség — végső eredetüket tekintve ősi, idegen vagy ismeretlen eredetűek. Különválasztásuk mellett elsősorban az a tény szólt, hogy e szóalakok nagyobb része morfológiai összetettsége, vagy éppen hangalaki csonkulása folytán olyan hangelemeket is tartalmaz, amelyeknek a kérdéses szavak kiindulási alapja szerinti etimológiai rétegben való számbavétele félrevezető lenne. E rétegben való

⁴ *A magyar nyelv értelmező szótára.* I—VII. Bp. 1959—1962.

⁵ *A magyar nyelv szövegmutató szótára.* (Szerk.: PAPP FERENC.) Bp. 1969.

⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I—II. Bp. 1967—1970.

⁷ *A magyar szókészlet finnugor elemei.* (Főszerk.: LAKÓ GYÖRGY, szerk.: RÉDEI KÁROLY.) I. A—Gy. Bp. 1967, II. H—M. 1971, II—IV.: szerkesztés alatt.

⁸ *Idegen Szavak Kéziszótára.* (Szerk.: BAKOS FERENC.) Bp. 1963.

⁹ *Magyar Értelmező Kéziszótár.* (Szerk.: JUHÁSZ JÓZSEF, SZŐKE ISTVÁN, O. NAGY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS.) Bp. 1972.

¹⁰ L. erről pl.: *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.* (Szerk.: ORSZÁGH LÁSZLÓ.) NýtudÉrt. 36. Bp. 1962. 15—20.

¹¹ Az azonos hangalakú szavakat, ha a forrásul szolgált szótárakban ezek önálló címszavakat alkotnak, minden esetben külön szövegekként szerepeltetem.

szerepeltetésük így tulajdonképpen „félreállításukat” is jelenti, minthogy a vizsgálatok szempontjából legfontosabb P, J, ill. X réteg-csoportban nem szerepelnek.

A fenti szempontok alapján összeállított és rendezett CVC típusú magyar szóanyag jegyzékét — a statisztikai adatok használhatósága, ellenőrizhetősége, illetve korrigálhatósága céljából — a szavak eredete szerinti csoportokban, az egyes szó-csoportokon belül ábécérendben az alábbiakban közlöm. Az azonos hangalakú, de jelentésük, illetőleg eredetük alapján külön etimológiai egységet képező szavak azonosítására a szóalak után közlöm a szó német nyelvű jelentését is, vagy ahol a szó jelentése csak hosszabb körülírással lenne megadható, a szó jelentéskörére utaló szót.

4.1 ŐSI EREDETŰ SZAVAK (P).

PU: *bőr, csuk, fal* 'verschlingen', *far, fej* 'Kopf', *fél* 'sich fürchten', *fél* 'halb', *fon, fúj, fúr, fut, hab, hagy, hal* 'sterben', *hal* 'Fisch', *hám* 'Oberhaut', *hat* 'wirken', *hát* 'Rücken', *hím* 'Männchen', *hón, hős, húgy* 'Harn', *húgy* 'Stern', *huny, két, kód, lap, lát, lép* 'Milz', *máj, mar* 'beißen', *megy, mén* 'Brunnenschwengel', *meny, mony* 'Ei', *mos, név, nyal, nyár* 'Populus', *nyel, nyél, nyíl, nyír* 'Birke', *nyír* 'Stumpf', *nyír* 'Hufgabel', *nyúl* 'Hase', *süly* 'Geschwür', *száj, szem, szer, szíj, szív* 'Herz', *szop, tat (hal), tud, vas, víz*.

PF: *bél, bog, csap* 'schlagen', *csíp, csír, csúcs, csúp, csúcs, dug, fagy* 'frieren', *fagy* 'Frost', *fágy, fáj, fal* 'Wand', *fan, fasz, fed, fej* 'melken', *fen, fér, fog* 'Zahn', *fogy, fos, fül, fül, füz* 'schnüren', *füz* 'Weide', *had, haj* 'Rinde', *háj, hál, hány* 'werfen', *hát* 'sechs', *ház, hegy, héj, húsz, jár, jég, jegy, jel, kacs, kégy, kék, kény, kér, kés, kéz, kör, köt, köz, lágy, lak, lép, légy, lel, lep, lép* 'Honigscheibe', *lesz, lóg, lom* 'Treibeis', *lök; lúd, lyuk, mag, mál, más, meg, még, méh* 'Biene', *méz, mög, négy, nem* 'nein', *néz, nyál, nyúl* 'anrühren', *nyúz, rak, rég, rés, rész, rügy, sav, sok, süll, 'Igel', sün, szál, szar, száz, szeg* 'anschneiden', *szél, szil, szúr, tat, tél, tér* 'Platz haben', *tesz, tol, töm, túr* 'wühlen', *tűz* 'stecken', *vad, vagy, vágy, vaj, van, véd, vég, vér, vés, vész* 'sich verlieren', *vész* 'Unglück', *visz, zaj* 'Lärm'.

PG: *csók, dob* 'werfen', *fék, fel, fog* 'fassen', *fok föl, fül, füt, gyak, hág, haj* 'Haar', *hét, hód, húz, jön, jut; kel* 'aufstehen', *lány, lép* 'treten', *les* 'lauern', *les* 'Lauer', *mély, mer* 'schöpfen', *mez, nyék, nyer, nyom* 'drücken', *nyom* 'Spur', *sül* 'braten', *süt, szak, szár, szeg* 'Nagel', *szél* 'Rand', *szét, szól, szög* 'Winkel', *szőr, szül, tér* 'Raum', *top* 'treten', *tűz* 'Feuer', *vág, vár* 'warten', *vesz, zaj* 'Eisgang', *zug, záp* 'Sprosse'.

XP: *bal, biz, búj, csög, csüd, faj, hív* 'rufen', *kész, kür, küsz, láb, lék, mar* 'Wider-rist', *mer* 'wagen', *mér, mét, nagy, nap, nép, nyak, nyes, rács, rag* 'Nachsilbe', *rág, rúg, rút, sas, sír* 'Grab', *szag, szed, szegy, szén, szép, szik* 'Sodaboden', *szög* 'braun-haarig', *szösz, szűgy, szúr* 'Bauernmantel', *szúz, táj, tál, tár* 'erschließen', *tép, top* 'Schinken', *tőr* 'Dolch', *vél, vén, ver, vet, von*.

4.2 BELSŐ MAGYAR NYELVI FEJLEMÉNYEK (B).

4.21 Belső keletkezésű szavak (BK).

BU: *bég* 'blöken', *bög*, *búg* 'gurren', *cic*, *csér*, *csesz*, *dal*, *dob* 'Trommel', *dúd*, *gög*, *keh*, *köp*, *nesz*, *nyög*, *pök*, *rop*, *síp*, *sír* 'weinen', *súg*, *szív* 'saugen', *szusz*, *zúg*, *zúz*.

BF: *búb*, *dac*, *dúc* 'Ranft', *göb*, *pedz*, *píp*, *pír*, *por*, *púp*, *szuny*, *tát*.

BG: *báb*, *csecs*, *pép*.

BI: *fuj*, *hah*, *haj*, *heh*, *hej*, *hők*, *huh*, *huj*, *hüm*, *jaj*, *juj*, *pih*, *sej*, *top*, *vaj*.

4.22 Belső változású szavak (BV).

BV: *bár* 'obwohl', *biz*, *bók*, *bús*, *csáb*, *csáp*, *csás*, *csöd*, *csőr*, *csűr* 'verdrehen', *fás*, *föz*, *gyök*, *hány* 'wieviel', *hát* 'freilich', *hogy*, *hol*, *hon*, *jog*, *jós*, *kecs*, *lám*, *lég*, *lény*, *lét*, *lob*, *mely*, *míg*, *mily*, *műt*, *nos*, *nős*, *nyák*, *rény*, *sem*, *sós*, *sóz*, *sőt*, *szád*, *tan*, *tán*, *táv*, *tény*, *tét*, *túl*, *vény*.

4.3 JÖVEVÉNYSZAVAK (J).

4.31 Honfoglalás előtti jövevényszavak (JQ).

JI: *bűz*, *hid*, *nem* 'Geschlecht', *tíz*, *vám*, *vár* 'Burg'.

JB: *báj*, *bér*, *bor*, *bot*, *búsz*, *csat*, *dől*, *dűt*, *gyár*, *gyász*, *gyom*, *gyúr*, *kar* 'Arm', *kék*, *kép*, *kín*, *kis*, *kor*, *kos*, *kút*, *nyár* 'Sommer', *sár*, *som*, *sív*, *szám*, *szán* 'bedauern', *szék* 'Stuhl', *szél* 'Wind', *szér*, *szesz*, *szín* 'Farbe', *szór*, *szücs*, *szűr* 'seihen', *tar*, *tér* 'kehren', *tok*, *tör* 'Falle', *tor* 'Schmaus', *túr* 'dulden', *túr* 'aufkrepeln', *tyúk*, *váj*.

4.32 Nyelvemlékes kori jövevényszavak (JH).

JS: *bab*, *baj*, *bán* 'Herr', *cár*, *cseh*, *csép*, *cser*, *csin*, *csíny*, *csíz*, *doh*, *gát*, *gúzs*, *jász* 'Volksstamm', *jász* 'Aland', *kád*, *kár*, *kas*, *kóc*, *kór*, *köb*, *kúp*, *len*, *lép* 'Vogelleim', *lom* 'Plunder', *luc*, *lúg*, *mák*, *máz*, *méh* 'Gebärmutter', *moh*, *moly*, *pad*, *pap*, *pár* 'Hefe', *pók*, *puđ*, *rab*, *rác*, *rag* 'Dachtraufe', *raj*, *rák* 'Krebs', *rozs*, *szak*, *szán* 'Schlitten', *szász*, *szín* 'Schuppen', *tár* 'Magasin', *tök*, *túr* 'Eiter', *vád*, *zab*, *zár*, 'sperrén', *zár* 'Schloß', *zöm*, *zsír*.

JL: *cet*, *kar* 'Chor', *lid*, *mód*, *per* 'Bruch', *rák* 'Krankheit', *rér*, *tor* 'Thorax'.

JT: *csök*, *csősz*, *kun*, *sör*, *zseb*.

JG: *bak*, *cech*, *cég*, *céh*, *cél*, *cin*, *col*, *cúg*, *csap* 'Zapfen', *csúz*, *csűr* 'Scheuer', *fach*, *fór*, *gép*, *hám* 'Pferdegesshirr', *hól*, *kel* 'Kohl', *kóch*, *lat*, *léc*, *ler*, *lőcs*, *lősz*, *nász*, *nút*, *pác*, *pát*, *pech*, *pék*, *per* 'Prozeß', *pór*, *pőzs*, *ráf*, *rén*, *rőf*, *sáp*, *sáv*, *sín*, *tus* 'Tusche', *zák*, *zsúp*.

JR: *bács*, *cáp* 'Bock', *cáp* 'Ohrzapfen', *cím*, *dús*, *ját*, *lej*, *mécs*, *móc*, *rév*, *rizs*.

4.33 Modern nemzetközi szavak, idegen szavak: (JW).

JW: *bál, bár* 'Bar', *bár* 'Maßeinheit', *bég* 'Würdenträger', *bej, bel, bit, bit, bob, boy, bón, bór, búr, busz, cesz, cisz, csaj, csór, dák, dán, desz, din, disz, dog, dóm, dór, dúr, dzsem, dzsin, dzsip, fád, fesz, fez, fisz, fon* 'Maßeinheit', *for, fön, gáz, gesz, gén, géz, gisz, gój, gól, gót, hisz, hun, jak, jód, jón, kán, ket, kód, kőr, kūr, liv, misz, mór, pár* 'Paar', *póz, pun, rim, rös, rum, rúzs, sah, sál, séf, széf, szír, szósz, tót, tūr* 'Runde', *tus* 'Dusche', *tus* 'Treffer', *tus* 'Hoch', *vót, zsén, zsúr*.

4.4 ISMERETLEN, BIZONYTALAN, VITATOTT EREDETŰ SZAVAK (XX).

XX: *bán* 'bereuen', *becs, begy, bír, bocs, boly, bök, bösz, bűg* 'Taubenschlag', *bűn, cók, csak, csák, csal, csel, csen, csik, csúf, dér, dics, díj, dísz, döf, dög, dúc* 'Strebe', *dúl, düh, fém, fény, galy, gaz, gémm, gim, góc, gór, gőz, gúny, gyám, gyér, gyik, győz, gyp, gyúl, gyűr* 'zerknittern', *gyűr* 'Hügelchen', *has, heg, hely, hév, hig, him* 'Zierde', *hir, hisz* 'glauben', *hisz* 'ja, doch', *hit, hív* 'der Getreue', *hoz, hüg, húr, hús, hül, hűs, hüt, jer, juh, kan, kap, kegy, kém, ken, kén, kosz, kösz, láz, lop, lót, már, mén* 'Hengst', *mész, nád, nyáj, nyír* 'schneiden', *nyit, nyűg, pej, pér, póc, pöcs, ráz, rém, rét, réz, rogy, rom, rög, rőt, rúd, rüh, sás, seb, séd, sík, sor, súly, suny, sut, szab, szék* 'Mitte', *szid, szik, szít, szűk, tag, tág, tám, táp, tej, tőgy, tör, tus* 'Gewehrkolben', *túsz, vak, var, váz, vét, vig, vív, zagy, záp* 'faulig', *zúz* 'Reif', *zúr*.

5.1 A szókezdő mássalhangzók gyakorisága

	PU	PF	PG	XP	BU	BF	BG	BI	BV	J1	JB	JS	JL	JT	JG	JR	JW	XX	ÖSSZ.
B	1	2	—	3	3	1	1	—	4	1	5	3	—	—	1	1	14	10	50
C	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	—	7	3	2	—	1	16
CS	1	6	1	2	2	—	1	—	6	—	1	6	—	2	3	—	2	7	40
D	—	1	1	—	3	2	—	—	—	—	3	1	—	—	—	1	9	9	30
DZ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
DZS	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	3
F	9	18	7	1	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	2	—	7	2	69
G	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	8	8	21
GY	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	4	—	—	—	—	—	—	8	14
H	13	10	5	1	—	—	—	8	5	1	—	—	—	—	2	—	2	18	65
J, LY	—	5	2	—	—	—	—	2	2	—	—	2	—	—	—	1	3	2	19
K	2	10	1	3	2	—	—	—	1	—	8	7	1	1	2	—	5	8	51
L	3	12	4	2	—	—	—	—	5	—	5	1	—	5	1	1	—	3	42
M	7	8	3	4	—	—	—	—	4	—	5	1	—	—	2	2	—	3	39
N	1	3	—	3	1	—	—	—	2	1	—	—	—	—	2	—	—	1	14
NY	9	3	4	2	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	4	25
P	—	—	—	—	1	5	1	1	—	—	5	1	—	7	—	3	—	4	28
R	—	5	—	5	1	—	—	—	1	—	—	6	2	—	3	2	4	10	39
S	1	4	2	2	3	—	—	1	4	—	3	—	—	1	3	—	3	8	35
SZ	6	7	9	11	2	1	—	—	1	—	10	4	—	—	—	—	3	6	60
T	2	8	3	6	—	1	—	1	6	1	7	3	1	—	1	—	5	9	54
TY	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
V	2	12	3	5	—	—	—	1	1	2	1	1	—	—	—	—	1	6	35
Z	—	1	3	—	2	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	4	14
ZS	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	2	—	2	—	6
ÖSSZ.	57	115	49	50	23	11	3	15	46	6	44	56	8	5	41	11	79	131	750

5.2 A magánhangzók gyakorisága

	PU	PF	PG	XP	BU	BF	BG	BI	BV	JJ	JB	JS	JL	JT	JG	JR	JW	XX	ÖSSZ.
A	12	21	4	9	1	1	—	4	1	—	3	9	1	—	4	—	3	12	85
Á	6	15	6	6	—	1	1	—	12	2	8	19	1	—	8	4	10	14	113
E	6	14	9	6	3	1	1	3	3	1	1	3	2	1	5	1	9	13	82
É	7	28	8	10	2	—	1	—	7	—	8	3	1	—	7	2	6	17	107
I	—	3	—	1	1	—	—	1	2	—	1	—	—	1	1	1	9	7	27
Í	8	1	—	3	3	2	—	—	1	2	2	5	1	—	1	1	5	15	50
O	4	7	6	2	2	1	—	1	6	—	8	5	1	—	1	—	5	8	57
Ó	1	1	3	—	—	—	—	—	4	—	1	3	1	—	4	1	16	5	40
Ö	1	6	3	3	3	1	—	—	1	—	—	3	—	2	1	—	1	7	32
Ú	2	—	1	1	2	—	—	1	5	—	2	—	—	1	3	—	2	5	25
Ű	4	2	2	—	1	1	—	4	—	—	2	—	—	1	1	—	7	4	29
Ū	5	8	1	3	5	3	—	—	2	—	4	4	—	—	4	1	5	12	57
Ű	1	4	3	4	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	16
Ű	—	5	3	2	—	—	—	—	2	1	5	—	—	—	1	—	1	10	30
Össz.	57	115	49	50	23	11	3	15	46	6	44	56	8	5	41	11	79	131	750

5.3 A szóvégi mássalhangzók gyakorisága

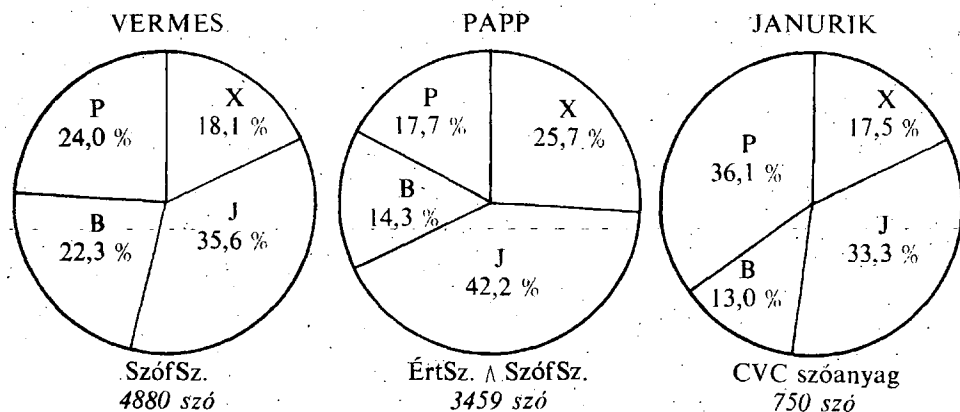
	PU	PF	PG	XP	BU	BF	BG	BI	CV	JJ	JB	JS	JL	JT	JG	JR	JW	XX	ÖSSZ.
B	1	—	1	1	1	2	1	—	2	—	—	4	—	1	—	—	1	2	17
C	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	3	—	—	2	1	—	3	12
CS	—	3	—	1	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—	1	2	—	4	14
D	2	5	1	2	1	—	—	—	2	1	—	4	2	—	—	—	3	4	27
DZ	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
DZS	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
F	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	2	6
G	—	12	6	6	7	—	—	—	3	—	—	2	—	—	2	—	2	10	50
GY	4	13	—	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	26
H	—	1	—	—	1	—	—	4	—	—	—	4	—	—	5	—	1	3	19
J, LY	6	8	3	3	—	—	—	8	2	—	2	3	—	—	—	1	4	8	48
K	1	4	7	3	1	—	—	1	3	—	4	5	1	1	3	—	2	11	47
L	10	17	7	3	1	—	—	—	2	—	3	—	—	—	4	—	4	5	56
M	3	3	2	—	—	—	—	1	2	2	3	2	—	—	1	1	4	9	33
N	3	4	1	3	—	—	—	—	3	—	3	5	—	1	3	—	12	7	45
NY	3	2	1	—	—	1	—	—	5	—	—	1	—	—	—	—	—	3	16
P	3	6	3	5	3	2	1	1	1	—	1	4	—	—	4	2	1	5	42
R	9	10	6	9	2	2	—	—	3	1	17	10	4	1	5	—	14	16	109
S	3	5	2	2	—	—	—	—	7	—	2	1	—	—	1	1	4	5	33
SZ	—	8	1	3	3	—	—	—	—	—	3	3	—	1	2	—	12	8	44
T	6	3	5	3	—	1	—	—	5	—	4	1	1	—	3	1	7	9	49
TY	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
V	2	1	—	1	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	1	1	3	13
Z	1	10	3	2	1	—	—	—	3	2	—	2	—	—	1	—	4	9	38
ZS	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	1	1	1	—	5
ÖSSZ.	57	115	49	50	23	11	3	15	46	6	44	56	8	5	41	11	79	131	750

5. A CVC típusú magyar szóanyag általam összeállított fenti jegyzéke 750 szócsoportot tartalmaz. A különböző etimológiai rétegek jellemző fonémagyakorlási képének felvázolására megszámláltam a magyar nyelv 25 mássalhangzó¹² és 14 magánhangzó fonémájának előfordulásait a szóanyagban és a számlálások eredményeit táblázatokban foglaltam össze. A táblázatok oszlopait az egyes etimológiai rétegek¹³, sorait pedig a vizsgált fonémák adják. A négy alapvető réteg-csoportot a jobb áttekinthetőség kedvéért a táblázatokban függőleges vonalak választják el egymástól. Az 5.1 alatti táblázat a szókezdő mássalhangzók, az 5.2 alatti a szóbelseji magánhangzók, az 5.3 alatti táblázat pedig a szóvégi mássalhangzók előfordulási adatait tartalmazza.

6. A vizsgált szóanyag eredet szerinti megoszlásának százalékos arányai a következők:

ősi eredetű	36,13%	ebből:	PU 7,60%
			PF 15,33%
			PG 6,53%
			XP 6,67%
belső fejlemény	13,07%	ebből:	BK 6,93%
			BV 6,14%
jövevényszó	33,33%	ebből:	JQ 6,67%
			JH 16,13%
			JW 10,53%
ismeretlen eredetű	17,47%		
összesen:	100,00%		

Összevetve ezeket az adatokat VERMES STEFÁNIA (NyK. LI, 435) és PAPP FERENC (NyK. LXX, 200—209) statisztikai adataival, a négy alapvető réteg-csoport képviselési arányaiban szembeötlő eltéréseket találunk:

Ezek az eltérések a vizsgálati korpuszok elemeinek kis számából adódó — véletlenül alapuló — ingadozásokon túl a vizsgált szóanyagok jellegének különbözőségével, tehát nyelvi tényekkel, oksági összefüggésekkel is megmagyarázhatók. PAPP

¹² A J fonéma j és ly grafémáinak előfordulásait együtt vettem számba.

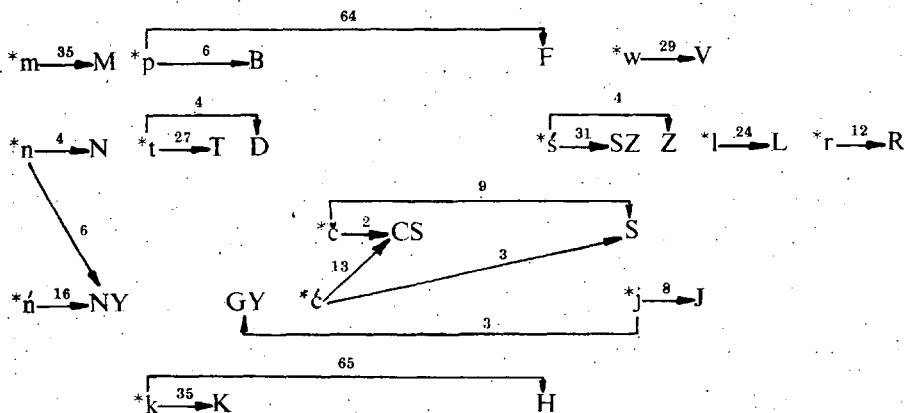
¹³ A kódolt jelölések feloldására ld. a 2. táblázatot.

és VERMES statisztikai adatai lényegében azonos szóanyagra vonatkoznak, pontosabban a VERMES által vizsgált szóanyag teljes egészében tartalmazza PAPP szóanyagát, amely az előbbinek mintegy 3/4 részét teszi ki. Az itt tapasztalható eltérések (a P és B réteg nagyobb képviselője VERMES adataiban) valószínűleg abból adódnak, hogy a SzófSz.-nak azok a szócikkei, amelyek az ÉrtSz.-ban nem szerepelnek, főként olyan ősi eredetű, vagy belső keletkezésű szavakat szótárolnak, melyeknek szerepe, fontossága nem abban van, hogy a mai magyar köznyelvi szókincs részei, hanem éppen ellenkezőleg: jóllehet nyelvi szerepük ma már erősen korlátozott, fontosságukat éppen ősi eredetük, vagy belső magyar voltuk adja. Az általam vizsgált szóanyag adatainak legfőbb eltérése PAPP és VERMES adataival szemben (a P réteg szokatlanul nagy aránya) szintén a vizsgálati anyag természetéből is magyarázható: ti. abból a már fentebb kifejtett megállapításból, hogy ősi eredetű szavaink nagyobb része ebben a morfológiai típusú szóanyagban él tovább nyelvünkben.

6.1 A szókezdő mássalhangzók tanúságtétele

A magyar nyelv fonémarendszerének 25 mássalhangzója közül 20 (a szókezdő helyzetben előforduló 24 mássalhangzó közül 18) ősi eredetű.

Az uráli-finnugor alapnyelv 20 C fonémája közül szókezdő helyzetben 15 állhatott¹⁴. E 15 mássalhangzónak 18 különböző képviselője van a magyarban. Az egyes hangmegfelelésekre, ill. a hangváltozás irányának, tendenciáinak erősségére vonatkozóan az MSZFE szóanyagának 400 mássalhangzós kezdetű címszavával végzett számításaim szerint a következő kép rajzolódik ki:

Annak alapján, hogy a magyar szókezdő mássalhangzók milyen mértékben folytatói az ősi szókezdő mássalhangzóknak, 3 csoportjuk különböztethető meg:

1. szabályos hangmegfelelések: *m, n, ny, f, t, h, k, v, sz, s, cs, j, l, r* (összesen 14);
2. szórványos hangmegfelelések: *b, d, gy, z* (összesen: 4);
3. nem ősi eredetű mássalhangzók: *p, ty, g, c, dzs, zs* (összesen: 7).

¹⁴ PU **m, *n, *ñ, *p, *t, *k, *č, *ć, *w, *s, *š, *š, *j, *l* és **r*. (vö. HAJDÚ PÉTER: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Bp. 1966. 45). A PU **s* és **š* ⇒ *m. ø* hangmegfeleléseket, minthogy ezek kivezetnek a szókezdő mássalhangzók megfeleléseinek rendszeréből, statisztikai adataim nem tartalmazzák.

A vázlaton jól követhető, hogy a hangváltozások legtöbbször vízszintes (azaz a képzés módjának megváltozását jelző) irányúak és hogy egymástól jól elkülönülnek a magyar hangok szempontjából képzés helye szerinti labiális, dentális, alveolo-palatális és mediopalatális-laryngális hangcsoportok. (Átkapcsolódás — azaz a képzés helyének megváltozása, eltekintve a képzés helye szerinti 4 hangcsoporton belüli (**p*>*f*, **k*>*h*, **w*>*v*, **č*>*cs* és **š*>*sz*) eltolódásoktól — mindössze a dentális és alveolo-palatális hangok között van az **n* kétféle (*n* és *ny*) képvisellete következtében.)

A magyar hangok képzési helye és az ősi hangokhoz való viszonya alapján a szókezdő mássalhangzók esetében az alábbi csoportok különíthetők el:

	1.	2.	3.
labiálisok	M, F, V	B	P
dentálisok	N, T, SZ, L, R	D, Z	C, DZ
alv.-palatálisok	CS, S, NY, J	GÝ	DZS, ZS, TY
mediopalatálisok	K, H		G

Felmerül az a kérdés, hogy milyen összefüggés állapítható meg e hangok eredet szerinti csoportjai és a szóanyagban belüli előfordulásuk gyakorisága között. A szóanyag 750 szókezdő C eleme a 25 mássalhangzó fonéma közötti egyenlő eloszlás mellett minden hangra 30 előfordulást eredményezne¹⁵. Ezt a számtani középértéket 1,00-nek tekintve a teljes szóanyagban a szókezdő mássalhangzók előfordulási arányai a következő értékeket adják:

2	H _{2,17} SZ _{2,00}		
1,5	T _{1,80} K _{1,70} F _{1,83}	B _{1,67}	
1	L _{1,40} CS _{1,83} M _{1,30} R _{1,30} S _{1,17} V _{1,17}	D _{1,00}	
0,5	NY _{0,83} J _{0,83}		P _{0,83} G _{0,70} C _{0,53}
0	N _{0,47}	GY _{0,47} Z _{0,47}	ZS _{0,20} DZS _{0,10} TY _{0,03} DZ _{0,00}
	1. csoport	2. csoport	3. csoport
Átlagos előfordulás:	1,35	0,90	0,35

Az értéktáblázatból világosan kitűnik, hogy a legnagyobb gyakorisággal az 1. csoportba tartozó hangok rendelkeznek. Az MSzFE statisztikai adatai¹⁶ szerint az alapnyelvi szókezdő mássalhangzók közül 7-nek a relatív gyakorisági értéke közeli, ill. haladja meg az 1,00-et. Ezek sorrendben: **k*, **p*, **w*, **m*, **š*, **t* és **l*. Hangmegfelelések alapján a magyarban H, K, F, V, M, SZ, T sorrend lenne várható. A szóanyagban csak ősi eredetű szavait számolva, a kapott sorrend: F: 35, SZ: 33, H: 29, M: 22, V: 22, L: 21, T: 19, NY: 18, K: 16 stb. Ez lényegében megegyezik a várt értékrenddel (az NY előkelő helyét az **n* másodlagos palatalizációja folytán szerzett növekményének köszönheti). A teljes szóanyagban e sorrendet megbontva

¹⁵ Az M várható érték kiszámítható az $M = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$ alapján.

¹⁶ ld. a 3. lapalji jegyzetet.

a H, T és K előbbre lépett és a CS, S és R hangok beékelődtek az L, M és V hangok közé. A 2. csoportban szembetűnő a B és D, a 3. csoportban a P, G és C hangok vártnál nagyobb gyakorisága.

E jelenségek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy ezeknek a hangoknak a megterhelése az egyéb etimológiai rétegekben nagyobb arányú. Összehasonlításként hadd álljon itt a 24 szókezdő mássalhangzó előfordulásainak eredet szerinti százalékarányos megoszlását szemléltető táblázat:

	P	B	J	X		P	B	J	X		P	B	J	X
NY	76	8	4	12	J	36	21	32	11	D	7	17	46	30
F	71	6	19	4	T	35	15	33	17	GY	7	7	28	58
V	63	6	14	17	K	32	6	47	16	P	—	29	57	14
M	56	11	25	8	Z	28	16	28	28	G	—	10	52	38
SZ	55	7	28	10	S	26	23	28	23	C	—	6	88	6
N	50	21	21	8	CS	25	23	35	17	TY	—	—	100	—
L	50	12	31	7	R	25	5	45	25	DZS	—	—	100	—
H	45	20	8	27	B	12	18	50	20	ZS	—	—	100	—

Az ősi → magyar hangváltozások statisztikai elemzése azt mutatta ki, hogy e változások fő jellemzője (a hangmegfelelések több mint 1/3-a) a zöngétlen „zárképző” hangok (a *p és *k zárhangok és a *č és *ć afrikáták) spirantizálódása („zár nélküli” zöngétlen F, H és S hangokká válása), másodlagosan pedig megfigyelhető a zöngétlen hangok szórványos zöngülése is.

A 4 fő etimológiai réteg fonológiai gyakorisági képeinek megrajzolásához feltétlenül szükséges tehát annak vizsgálata is, milyen a hangok megoszlása az egyes rétegekben a képzés módja, a zöngés és zöngétlen hangok és a „zárképző” (nazális, zárhang és affrikata) és „zár nélküli” (spiráns, likvida, tremuláns) hangok aránya tekintetében. Ezekon kívül még a hangok képzés helye szerinti megoszlásának alakulása is érdekes lehet, feltételezve, hogy eltérő arányaik a különböző eredetű szórétegekben az adott rétegre jellemzők lehetnek.

E nyelvi jelenségek vizsgálatára összegeztem a szókezdő mássalhangzók előfordulásait a 4 fő etimológiai rétegben s azt a következő táblázatos elrendezésben közlöm:

	M	N	NY	P	T	TY	K	B	D	GY	G	C	CS	DZ	DZS	F	SZ	S	H	V	Z	ZS	J	L	R
P	22	7	18	—	19	—	16	6	2	1	—	—	10	—	—	35	33	9	29	22	4	—	7	21	10
B	4	3	2	8	8	—	3	9	5	1	2	1	9	—	—	3	4	8	13	2	2	—	4	5	2
J	10	3	1	16	18	1	12	25	14	4	11	14	14	—	3	9	17	10	5	5	4	6	6	13	17
X	3	1	4	4	9	—	8	10	9	8	8	1	7	—	—	2	6	8	18	6	4	—	2	3	10
Össz.	39	14	25	28	54	1	51	50	30	14	21	16	40	—	3	49	60	35	65	35	14	6	19	42	39

A táblázat adatainak segítségével számításokat végeztem arra vonatkozóan, hogy az egyes eredetréteg-csoportokban milyen irányú és milyen mértékű eltérések mutatkoznak a hangok megoszlásának a szóanyag egészére jellemző átlagértékeihez viszonyítva. A 4 fő etimológiai réteg fonémagyakorisági viszonyaira utaló százaléktérképek:

A képzés helye szerint:

	P	B	J	X	átlag:
labiális	31	27	26	19	27
dentális	35	31	40	33	36
alveolo-palatális	17	24	18	22	19
mediopalatális-laryngális	17	18	16	26	18

A képzés módja szerint:

nazális	17	9	6	6	10
zöngétlen zárhang	13	20	24	18	18
zöngés zárhang	3	17	21	26	15
zöngétlen affrikáta	4	10	12	6	7
zöngés affrikáta	—	—	1	—	—
zöngétlen spiráns	39	26	16	25	27
zöngés spiráns	12	8	8	9	10
likvida	8	5	5	2	6
tremuláns	4	2	7	8	5

A zöngésség szempontjából:

zöngés	44	42	49	52	47
zöngétlen	56	58	51	48	53

A zárképzés szempontjából:

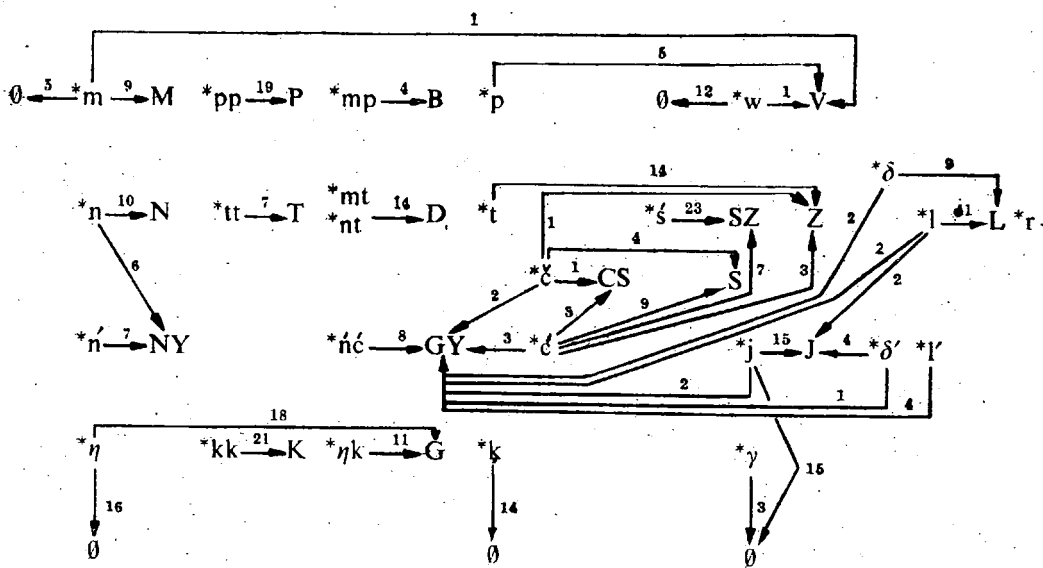
zárképző	37	56	63	55	51
zárnélküli	63	44	37	45	49

ÖSSZEGEZVE a szókezdő mássalhangzók gyakorisági mutatóinak elemzése által kapott tanulságokat, a 4 fő etimológiai rétegcsoport legfontosabb jellemzői:

- A P réteg-csoportban az átlagosnál nagyobb a labiális hangok (M, F és V) aránya, a nazálisok (különösen az M és NY) előfordulása, szembeötlően magas a zöngétlen spiránsok (F, SZ, H) arányszáma, igen alacsony viszont a zöngés zárhangok képviselete, a zöngétlenség domináns és jellemző a zárnélküli hangok (F, SZ, H, V és L) túlnyomó többsége.
- A B réteg-csoportban az alveolo-palatális hangok (főként a CS és S), valamint a laryngális H (indulatszavakban) fordulnak elő nagyobb arányban, a hangok képzés módja szerinti megoszlása az átlagoshoz közelálló, a zöngétlen hangok aránya (a H, CS és S kiugróan magas gyakorisága következtében) e csoportban a legnagyobb, másrészt viszont a zárképző hangok aránya is jóval nagyobb a zárnélkülieknél (a P, T, B, D és CS-nek köszönhetően).
- A J réteg-csoportban a dentális hangok (a T, D, C, SZ, S, L és R révén) az átlagosnál jóval gyakoribbak, itt legmagasabb a zöngétlen és zöngés zárhangok (P, K, B, D, G) és az affrikáták (C, CS, DZS) képviselete, jellemző a zárképző hangok túlsúlya és a zöngés és zöngétlen hangok közel azonos aránya.
- Az X réteg-csoportban viszonylag alacsony a labiális hangok arányszáma (a B kivételével különösen), az átlagosnál magasabb viszont az alveolo-palatálisok (köztük főként a GY és S), kiugróan magas a mediopalatális-laryngálisok (a K és G, de mindenképp a H) képviselete, magas a zárképző hangok (T, K, B, D, GY, G, CS) aránya és erre a réteg-csoportra legjellemzőbb a szókezdő hangok zöngéssége.

6.2 A szóvégi mássalhangzók tanúságtétele

Az ősi eredetű szavak szóvégi mássalhangzói PU-PF-PG szóbeljeji hangok és hangkapcsolatok folytatói. Az alapnyelvben szóbeljeji helyzetben előforduló 20 mássalhangzónak és a 7 leggyakoribb mássalhangzó-kapcsolatnak 18 magyar nyelvi képviselete van. Az MSzFE 400 címszavával végzett számításaim¹⁷ szerint a hangmegfelelések iránya, erőssége a következő:

A szóvégi mássalhangzók 3 csoportja:

1. szabályos hangmegfelelések: *m, n, ny, p, t, k, b, d, gy, g, v, sz, z, cs, s, j, l, r* (összesen: 18);
2. szórványos hangmegfelelés: *h* (-kš- hangkapcsolatból);
3. nem ősi eredetűek: *ty, c, dz, dzs, f, zs* (összesen: 6).

A szóbeljeji hangok megfeleléseinek rendszere jóval bonyolultabb, mint a szóelejieké. A hangváltozások iránya azonban itt is főként vízszintes irányú. Itt is elkülöníthetők egymástól a labiális, dentális, alveolo-palatális és mediopalatális helyen képződő hangok csoportjai, bár a dentális és alveolo-palatális csoportok között több átkapcsolódás is van: az **n > ny* hangfejlődés mellett a **č > z*, **ć > sz*, **ć > z* és a **đ > gy*, **l > gy*, **l > j* hangmegfelelések révén is. Ezek azonban a rendszertől

¹⁷ A statisztikai adatok csak azokra a rekonstruált alapolakokra vonatkoznak, amelyek az alapnyelv 20 mássalhangzóját intervokális helyzetben, vagy a 7 leggyakoribb mássalhangzó-kapcsolat (**pp*, **tt*, **kk*, **mp*, **nt*, **nc* és **nk*) valamelyikében tartalmazzák.

A vokalizálódásra hajlamos szóbeljeji egyszerű mássalhangzók magyar nyelvi megfeleléseinek tarkasága (**m > ø, ø ~ v*; **w > ø, j, ø ~ v, j ~ v*; **η > ø, j, v, ø ~ v*; **k > ø, v, ø ~ v, j*; **γ > ø, j*; **j > ø, ø ~ v, h, v*) arra enged következtetni, hogy ezeknél egyöntetűen -C->-ø- hangváltozás zajlott le és a vokalizálódás következtében keletkezett hiátus feloldását szolgáló, esetlegesen fellépő *j, v* és *h* elemek másodlagos, inetimológikus hiátustöltők hangok.

eltérő olyan szórványos hangmegfelelések, amelyek ugyan megbontják a rendszer egységét, mégsem olyan erősek (minthogy számuk nem nagy), hogy megváltoztat-hatnák azt.

A magyar hangok képzési helye és az ősi hangokhoz való viszonya alapján itt az alábbi csoportok találhatóak:

	1.	2.	3.
labiálisok	M, P, B, V,		F
dentálisok	N, T, D, Z, SZ, L, R		C, DZ
alveolo-palatálisok	NY, GY, CS, S, J,		DZS, ZS, TY
mediopalatálisok	K, G	H	

Relatív gyakorisági táblázatuk:

2	R _{3,63}		
1,5	L _{1,87} G _{1,67} T _{1,63} J _{1,60} K _{1,57} N _{1,50}		
1	SZ _{1,47} P _{1,40} Z _{1,27} M _{1,10} S _{1,10}		
0,5	D _{0,90} GY _{0,87} B _{0,67} NY _{0,63}	H _{0,63}	
0	CS _{0,47} V _{0,43}		C _{0,40} F _{0,20} ZS _{0,17} DZ _{0,03} TY _{0,00} DZS _{0,00}
	1. csoport	2. csop.	3. csoport

Átlagos előfordulás: 1,32

0,63

0,13

A szóvégi mássalhangzók előfordulásainak százalékos megoszlása eredetük szerint:

	P	B	J	X		P	B	J	X		P	B	J	X
GY	77	4	—	19	D	37	11	37	15	N	24	7	53	16
L	66	5	20	9	T	35	12	35	18	B	18	35	35	12
G	48	20	12	20	K	32	11	34	23	H	5	26	53	16
J	42	21	21	16	V	31	15	31	23	C	—	25	50	25
Z	42	10	24	24	R	31	6	48	15	F	—	—	57	33
P	40	19	29	12	CS	28	16	28	29	DZ	—	100	—	—
NY	37	37	7	19	SZ	27	7	48	18	ZS	—	—	100	—
S	37	21	27	15	M	24	9	40	27					

A mássalhangzók előfordulásainak összesítése a 4 fő etimológiai réteg-csoportban:

	M	N	NY	P	T	TY	K	B	D	GY	G	C	CS	DZDZS	F	SZ	S	H	V	Z	ZS	J	L	R	
P	8	11	6	17	17	—	15	3	10	20	24	—	4	—	—	12	12	1	4	16	—	20	37	34	
B	3	3	6	8	6	—	5	6	3	1	10	3	2	1	—	3	7	5	2	4	—	10	3	7	
J	13	24	1	12	17	—	16	6	10	—	6	6	4	—	—	4	21	9	10	4	9	5	10	11	52
X	9	7	3	5	9	—	11	2	4	5	10	3	4	—	—	2	8	5	3	3	9	—	8	5	16
Össz.	33	45	16	42	49	—	47	17	27	26	50	12	14	1	—	6	44	33	19	13	38	5	4	56	109

És végül az egyes etimológiai réteg-csoportok szóvégi fonémagyakorisági viszonyaira utaló százalékkértékek:

	P	B	J	X	átlag
A képzés helye szerint:					
labiális	12	19	15	16	15
dentális	50	34	60	47	51
alveolo-palatális	23	27	12	19	19
mediopalatális-laryngális	15	20	13	18	15
A képzés módja szerint:					
nazális	9	12	15	14	13
zöngétlen zárhang	18	20	18	19	18
zöngés zárhang	21	21	9	16	16
zöngétlen affrikáta	1	5	4	5	3
zöngés affrikáta	—	1	—	—	—
zöngétlen spiráns	9	15	18	13	14
zöngés spiráns	15	16	11	15	14
likvida	14	3	4	4	7
tremuláns	13	7	21	12	15
A zöngéesség szempontjából:					
zöngés	71	60	60	62	65
zöngétlen	29	40	40	38	35
A zárképzés szempontjából:					
zárképző	50	58	46	55	51
zárnélküli	50	42	54	45	49

ÖSSZEGEZVE a szóvégi mássalhangzók gyakorisági adatainak tanulságait, a 4 fő etimológiai réteg-csoport legfontosabb jellemzői:

- A P réteg-csoportban a képzés helye szerinti csoportok közül a dentálisok (az L, R, Z, SZ, T, N, D révén) és az alveolo-palatálisok (főként a GY és J) uralják a mezőnyt, mellettük a G hang mutat még feltűnően nagy gyakoriságot. A leggyakoribb szóvégi hangok nagyság szerinti sorrendje (L, R, G, J, GY, T, P, Z, K stb.) az MSzFE adatai¹⁸ alapján várható sorrendhez (R, L, G, J, S, P, K, N, M, Z stb.) sok tekintetben hasonló. Feltűnő azonban a GY nagy gyakorisága (ami egyébként az **ńc*>*gy* tipikus hangmegfelelés mellett kimutatható számottevően sok és sokféle, *gy*-t eredményező szórványos hangváltozással magyarázható). Az ősi eredetű szavak csoportjára jellemző a szóvégi hangok nagyfokú zöngéssége, a zöngés zárhangok (G, GY és D) és a zöngés spiránsok (Z és J) nagy aránya, valamint a szókezdő hangok nagyfokú zárnélküliségével szemben a zárképzők és zárnélküliek egyensúlya.
- A B réteg-csoportban a dentálisok aránylag kisebb előfordulása mellett az alveolo-palatálisok (J, S, NY) és a mediopalatális G (hangutánzó igék végződése!) aránya nagyobb az átlagosnál.
- A J réteg-csoportban a dentális hangok (N, SZ, T és különösen az R) nagyfokú gyakorisága szembeötlő. A nazálisok (M és N) és az R gyakorisága ellensúlyozza a zöngétlen zárhangok (T, K, P) és spiránsok (SZ, H, S) túlsúlyát, összességében a jövevényszavak szóvégi mássalhangzói nagyobb-részt zöngések. Tipikusan e szórétegre jellemző a szóvégi H, F, ZS és C előfordulása.

¹⁸ Id. a 3. lapolji jegyzetet.

- Az X réteg-csoportban a szóvégi mássalhangzók megoszlása rendkívül kiegyenlített, az átlagos értékekhez közel álló arányokat mutat, mindössze a zárhangok és spiránsok közötti közel egyenlő zöngéesség-zöngétlenség érdekel a figyelmet.

6.3 A magánhangzók tanúságtétele

A rekonstruált alapnyelvi szóalakok első szótagi magánhangzóinak magyar nyelvi fejleményei rendkívül változatos, bonyolult hangmegfeleléseket mutatnak. Az MSzFE 448 konkrétan meghatározott első szótagbeli magánhangzóval rendelkező alapalakjának statisztikai adatai¹⁹ szerint a hangmegfelelések megoszlása a

következő:

— 86 *u-ból:	0:26, U:17, Ú:15, A:15, Á:7, Ó:4, (I:2).
— 72 *o-ból:	A:23, O:14, Á:13, Ó:8; (I:3, Í:3, E:3, U:2, Ú:2, É:1).
— 4 *ö-ből:	(I:2, O:1, Á:1).
— 88 *a-ból:	A:42, Á:28, (O:4, I:4, E:3, É:2, U:1, Ó:1, Ö:1, Ő:1, Í:1).
— 47 *i-ből:	Ö:10, Ü:8, E:8, É:6, Ū:4, Ő:4, I:3, Í:3, (O:1).
— 76 *e-ből:	E:29, É:25, Ő:9, Ő:3, (Ū:3, Ū:3, Í:2, I:1, A:1).
— 2 *ē-ből:	(É:2).
— 65 *ā-ből:	E:36, É:23, (Ő:4, I:1, U:1).
— 8 *ǣ-ből:	(Ő:2, Ö:2, Í:2, É:1, O:1).

E hangmegfelelések alarendszere:

*u = U, Ú, O, Ó, A, Á
*o = O, Ó, A, Á
*a = A, Á
*i = I, Í, E, É, Ū, Ū, Ö, Ő,
*e = E, É, Ő, Ő
*ā = E, É

A tipikus (tendenciaszerű) hangváltozások: a nyíltabbá válás, a veláris (labiális) magánhangzók illabializációja, a palatális (illabialis) magánhangzók labializációja és a rövid magánhangzók megnyúlása. Szórványos hangváltozási jelenségek: a zártabbá válás és a hangrendi átcsapás.

A magánhangzók relatív gyakorisága a szóanyagban: (1,00 = 750:14 ≈ 54).

2	Á _{2,10}	É _{2,00}				
1,5	A _{1,68}	E _{1,52}				
1	O _{1,06}	Ū _{1,06}				
0,5	Í _{0,82}	Ö _{0,74}	Ő _{0,60}	Ū _{0,55}	U _{0,54}	I _{0,50}
0	Ő _{0,46}	Ū _{0,30}				

¹⁹ Id. a 3. lapolji jegyzetet.

Eredet szerinti százalékarányos megoszlásuk:

	P	B	J	X		P	B	J	X
Ű	75	6	6	13	Ű	30	18	31	21
A	54	8	24	14	Á	29	13	46	12
É	50	9	25	16	Ú	28	21	67	14
E	43	13	28	16	Í	24	12	34	30
Ö	40	16	22	22	Ő	16	32	32	20
Ū	33	7	27	33	I	15	15	44	26
O	33	18	35	14	Ó	13	10	64	13

Előfordulásaik összesítése a 4 fő etimológiai réteg-csoportban:

	A	Á	E	É	I	Í	O	Ó	Ö	Ő	U	Ú	Ū	Ű	ÖSSZ.
P	46	33	35	53	4	12	19	5	13	4	8	17	12	10	271
B	7	14	11	10	4	6	10	4	5	8	6	10	1	2	98
J	20	52	23	27	12	17	20	26	7	8	11	18	1	8	250
X	12	14	13	17	7	15	8	5	7	5	4	12	2	10	131
ÖSSZ.	85	113	82	107	27	50	57	40	32	25	29	57	16	30	750

A magánhangzók képzés szerinti típusainak gyakorisági vizsgálatához a képzés helye szerint palatális vagy veláris, az ajakmozgás szerint labiális vagy illabiális, az időtartam szempontjából rövid vagy hosszú és végül a nyelv állása szempontjából felső, középső vagy alsó nyelvállású hangok csoportjait különböztettem meg.

Ezek százalékarányos gyakorisági mutatói:

A képzés helye szerint:

palatális
veláris

P	B	J	X	átlag
53	48	41	58	49
47	52	59	42	51

Az ajakmozgása szerint:

labiális
illabiális

49	54	48	50	49
51	46	52	50	51

Időtartam szempontjából:

rövid
hosszú

51	45	38	40	44
49	55	62	60	56

A nyelvállás szempontjából:

felső nyelvállású
középső nyelvállású
alsó nyelvállású

23	29	27	38	28
35	38	35	32	35
42	33	38	30	37

ÖSSZEGERVE a magánhangzók gyakorisági adataiból levonható tanulságokat, a 4 fő etimológiai réteg-csoport jellemzői:

- A P réteg-csoport legfontosabb jellemzője a rövid magánhangzók átlagosnál gyakoribb előfordulása. A rövid-hosszú fonémapárok közül az A, O, Ő és Ū megelőzi hosszú párját. Kiugróan magas az É gyakorisága, a szórétegben az alsó nyelvállású magánhangzók (É, A, Á) aránya a legnagyobb. Jellemző a palatális magánhangzók túlsúlya.

- A B réteg-csoportban a labiális magánhangzók előfordulása nagyobb az átlagosnál, a középső nyelvallású hangok arányszáma a legnagyobb, a velárisok száma nagyobb a palatálisokénál.
- A J réteg-csoportban (az Á feltűnően nagy gyakorisága révén) az alsó nyelvállású magánhangzók arányszáma a legnagyobb. Szembetűnő a hosszú magánhangzók nagy gyakorisága: ez összességében 62%-os előfordulásuk mellett abban is megmutatkozik, hogy a rövid-hosszú fonémapárok közül kivétel nélkül mindig a hosszú a gyakoribb. Jellemző a veláris magánhangzók igen nagy aránya és az illabiális hangok viszonylag magas száma.
- Az X réteg-csoportra a palatális magánhangzók átlagon felüli és minden más rétegcsoporténál jóval nagyobb aránya jellemző. A labiális és illabiális hangok egyenlő aránya mellett a hosszú magánhangzók dominálnak és a felső nyelvallásúak (Í, Ű és Ű) gyakorisága szokatlan módon a legnagyobb.

7. Feltételezések

A CVC típusú magyar szóanyag etimológiai rétegeinek fonémagyakorisági viszonyait vizsgálva arra törekedtem; hogy feltárjak olyan jellemző sajátságokat, amelyek segítségével az ismeretlen eredetű CVC típusú szavak csoportjainak etimológiai hovatartozására vonatkozóan feltételes megállapításokat tehetek.

7.1 Nagy valószínűséggel egy adott etimológiai rétegbe tartozónak tekinthetők azok a „bélyeges” szavak, amelyek olyan fonémát vagy fonémákat tartalmaznak, amikről a statisztikai adatok birtokában megállapítható, hogy az ismert etimológiáknak a megfelelő morfológiai helyzetben (pl. szókezdőként vagy szóvégen) kizárólag, vagy csaknem kizárólag az adott rétegbe tartozó szavakban fordulnak elő.

1. feltételezés: A szóanyag 25 NY- kezdetű szava közül 18 (76%) ősi eredetű. A 2 belső fejleményű szó közül a BU *nyög* hangutánzó, a BV *nyák* pedig az ősi eredetű *nyál* szóból alkotott nyelvújítási szakszó. Az egyetlen jövevényszó: JB *nyár* igen korai átvétel az őstörökből. A 4 ismeretlen eredetű szó közül 2: a *nyáj* és *nyűg* állattenyésztéssel kapcsolatos műveltségi szavak, a *nyír* és *nyit* pedig még régebbinek ítéltető, emberi tevékenységgel, munkával kapcsolatos szavak. A statisztikai adatok alapján ezeket nagy valószínűséggel P esetleg JQ rétegbe tartozóknak tekinthetjük. Ezt látszik igazolni az is, hogy a TESZ 91 NY- kezdetű címszava között igen kis számú a jövevényszavak előfordulása (összesen 6).

2. feltételezés: Az F- kezdetű szavak 71%-a ősi eredetű, a BI *fuj* indulatszó, a BV *fá-s* és *fő-z* pedig ősi eredetű szavak származékai. A 9 idegen eredetű szó: *fach*, *fád*, *fesz*, *fez*, *fisz*, *fon*, *fór*, *for* és *fön* újkeletű elemei nyelvünknek: a „legrégebb” *fach* 1804-ből adatható. A 2 ismeretlen eredetű szó: *fém* és *fény* összefüggnek egymással, alapszavuk igen régi szó: szókezdő F- hangja alapján az ősi szóanyagban keresendő.

3. feltételezés: A V- kezdetű szavak 63%-a ősi eredetű, a BI *vaj* indulatszó, a BV *vé-ny* pedig ősi eredetű töből képzett származékszó. Az 5 jövevényszóból 3 JQ rétegbe tartozó szó: JI *vám* és *vár*, ill. JB *váj*, 2 újabb átvétel: JS *vád* és JW *vót* (tudományos nemzetközi szó: népelnevezés). A *vak*, *var*, *váz*, *vét*, *víg* és *vív* ismeretlen eredetűek: közöttük nagyjából ősi eredetű szavak lappanganak.

4. feltételezés: A H- kezdetű szavak igen nagy számú előfordulásuk mellett egyértelműen az ősi szóanyaghoz kötődnek: a 29 (45%) P réteg-csoportba tartozó

szón kívül a 13 B rétegbeli szóból 8 indulatszó, 5 pedig az uráli *ku-~*ko- névmási tő különböző suffixumokkal ellátott származéka. Az 5 jövevényszó: JI *híd*, JG *hám*, *hól* és JW *hisz* (zenei műszó), *hun*. A 18 ismeretlen eredetű szó: a veláris hangrendű *has*, *híg*, *hoz*, *hüg*, *húr* és *hús*, valamint a palatális hangrendű *heg*, *hely*, *hím*, *hír*, *hisz*, *hisz(V)*, *hit*, *hív*, *hév*, *hül*, *hús* és *hút* mind a XVI. század előtti nyelvemlékekből adatható igen régi elemei nyelvünknek. Az MSzFE 80 H- kezdetű etimológiájából 70 veláris, 4 vegyes (veláris toldalékolású palatális) 6 pedig palatális hangrendű. A palatális hangrendűek közül a *hét* számnév a PG **säptä* magyar nyelvi fejleménye, a *hegy*, *here*, *hím* 'Männchen', R. *hőgy* és *hős* szavakat viszont **k*- kezdetű veláris hangrendű alapalakokra vezetik vissza (vö. MSzFE megfelelő helyén). A vizsgált szóanyag H- kezdetű szavainak eredet szerinti megoszlása azonban ismételtelen felveti, hogy a palatális hangrendű H- kezdetű szavak nagyobb része is ősi eredetű. Ennek behatóbb vizsgálata: a finnugor és a PU **k*- megfeleléseit illetően a magyarhoz sokban hasonló kettősséget mutató szamojéd szavak összevetése pl. sok tekintetben új eredményekhez vezethetne.

5. feltételezés: A -GY végű szavak 26 előfordulása közül 20 (77%) ősi eredetű, a BV *ho-gy* PU névmási tő származéka. A GY szóvégen egyáltalán nem fordul elő jövevényszavakban. Ezek alapján az ismeretlen eredetű *begy*, *kegy*, *rogy*, *tögy* és *zagy* szavak nagy valószínűséggel ősi eredetűeknek tekinthetők.

6. feltételezés: Az -Ü- valamennyi magánhangzó közül a legkisebb gyakoriságú. A 16 előfordulása közül 12 (75%) ősi eredetű szavak szótaghordozója. A BI *hüm* (indulatszót utánozó szó, tulajdonképpen extrafonologikus alakulat) és a JB *siv* mellett mindössze még 2 ismeretlen eredetű szóban (*düh* és *rüh*) található meg. E szavak ősi eredetűeknek látszanak, szóvégi -H elemük ez esetben valószínűleg ősi **k* elemű hangkapcsolatok folytatói.

7. feltételezés: A GY- kezdetű szavak között igen nagy az ismeretlen eredetűek aránya: 58%. Az ismert etimológiák között a PG *gyak*, és a BV *gyök* (a PG eredetű *gyökér* szó szócsontkítással alkotott nyelvújítási változata) kivételével csak JB rétegbe tartozó szavak: *gyár*, *gyász*, *gyom*, *gyúr* található. Az ismeretlen eredetűek: *gyám*, *gyér*, *gyík*, *gyep*, *győz*, *gyúl*, *gyűr(V)* és esetleg a N. *gyűr* 'Hügelchen' > *gyürke* is, nagy valószínűséggel a JB rétegbe tartozóak.

8. feltételezés: Azok az ismeretlen eredetű szavak (N. *galy*, *gaz*, *gém*, *gím*, *góc*, *gór*, *gőz*, *gúny*, *pej*, *pér*, *póc*, *cók*, *dúc* stb.), amelyek a kizárólag csak a J réteg-csoportra jellemző szókezdő G-, P- és C-, ill. szóvégi -F és -C hangok hordozói a J (közlebről a JH) rétegbe tartozóknak minősíthetők. Ez alól a hangfestő jellegű *dőf* (<*dőföl*) kivétel lehet.

7.2 Annak alapján, hogy egy-egy etimológiai rétegre milyen hangok „együttélése”, illetve szukcesszivitása jellemző, kiválogathatók pl. egy adott fonémát hordozó szavak közül az egyes etimológiai rétegek sajátosságait magukon viselő szóalakok.

9. feltételezés: Az R- kezdetű ismeretlen eredetű szavak: *ráz*, *rém*, *rét*, *réz*, *rogy*, *rom*, *rög*, *rőt*, *rúd*, *rüh* szóvégi mássalhangzóinak együttese zömében zöngés zárképző hangokból áll, magánhangzók között az É és O fordul elő többször az Á, Ö, U és Ű mellett. A *rőt* szót kivéve e szavak együttesében az ősi eredetű szóréteg sajátosságai dominálnak, eredetük tehát valószínűleg ott is keresendő.

10. feltételezés: Az -Ó- magánhangzót tartalmazó szavak 64%-a a J szórétegbe tartozik. Az 5 ismeretlen eredetű szóban az -Ó- a JH rétegre jellemző P-, G-, C- és -C-, -R mássalhangzók környezetében jelenik meg: a *cók*, *góc*, *gór* és *póc*

szavak így minden bizonnyal JH (szláv, német vagy román stb.) eredetűek. Kivétel itt a *lót* szó: ez (szócsaládjával: *lóbál, lódul, lóg* stb. együtt) hangfestő eredetűnek látszik.

11. feltételezés: A K- kezdetű szavak között (47%-ban) a J réteg-csoport szavai a leggyakoribbak. A szóvégi -M, -N és -SZ mássalhangzókra szintén ez jellemző. A 8 K- kezdetű ismeretlen eredetű szó közül 5 (*kan, kém, ken, kén* és *kosz*) idegen eredetre, 2 (*kap* és *kegy*) szóvégi -P és -Gy mássalhangzók alapján ősi eredetre vall, a *kösz* (<*köszön*) eredete azonban így nem jósolható meg.

12. feltételezés: A B- kezdetű szavak között, bár pl. a *begy* szóvégi -Gy-je határozottan ősi eredetre utal, zömében jövevényszavakat kell keresnünk. A szóvégi mássalhangzók közül az -N, -SZ, -K és -R a jövevényszó-rétegben a leggyakoribb és magánhangzók közül az Á, I, O, Ő és Ú is a J rétegben fordul elő legnagyobb arányban.

8. E feltevések, minthogy erősen korlátozott szóanyag gyakorisági mutatóira épülnek, számos tévedést is tartalmazhatnak. Ellenőrzésük a TESZ szóanyagának gyakorisági adataival való összevetés útján lenne megvalósítható, helyességüket pedig végső soron csak a gyakorlat: az itt felvetett „jóslatok” alapján feltárt új etimológiák igazolhatják.

DONNÉES STATISTIQUES À L'ÉTUDE ÉTYMOLOGIQUE DU LEXIQUE HONGROIS DU TYPE CVC

par

TAMÁS JANURIK

En hongrois moderne, dans le domaine des mots monosyllabiques, le type à structure phonologique CVC (consonne — voyelle — consonne) est le plus fréquent. En ce qui concerne l'origine de ces mots, les quatre principales couches étymologiques sont les suivantes:

P = couche des mots d'origine finno-ougrienne;

B = couche des mots d'origine proprement hongroise;

J = couche des mots venus d'autres langues;

X = couche des mots d'origine inconnue, incertaine ou discutée.

La répartition des phonèmes aux diverses positions morphologiques dans les mots de ces couches étymologiques est bien différente. Les mots des couches P, B ou J ont des qualités phonologiques, qui leur sont propres et que permettent de ranger les mots de la couche X sur la base des caractères phonologiques mis au jour par une étude statistique de fréquences.